

Hoofdvraag: Hoe kan het dat de Republiek een zo lange periode van welvaart meemaakte in de zeventiende en achttiende eeuw?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het voor leerlingen van belang ook de opmaat tot deze periode te kennen. Dit gedeelte van de stofomschrijving, dat aandacht geeft aan de vijftiende en zestiende eeuw, vormt het eerste hoofdstuk. Om de ontwikkelingen in de zeventiende en achttiende eeuw te kunnen analyseren, zijn de beide eeuwen, elk in een eigen hoofdstuk, vanuit een drietal 'invalshoeken' benaderd. Dat zijn de *markt*, de *overheden* en de *sociale verhoudingen*. Het vierde hoofdstuk beschrijft de omslag van stagnatie in economische neergang aan het einde van de achttiende eeuw. De commissie heeft ervoor gekozen de 'Franse Tijd' buiten beschouwing te laten. Deze relatief korte periode zou een zo grote uitbreiding van de stofomschrijving vereisen dat het thema te omvangrijk zou worden voor de beperkte tijd die in het voortgezet onderwijs voor een van beide examenonderwerpen gereserveerd kan worden. Het probleem van de omvang van het thema doet zich ook voor bij de aandacht voor de politieke ontwikkelingen die zich tussen 1500 en 1800 voordeden. Deze hadden invloed op de sociaal-economische ontwikkelingen in de Nederlanden en zijn daarom in hoofdlijnen vermeld. Politieke gebeurtenissen markeren soms omslagpunten in de economische ontwikkeling. In de context van de sociaal-economische dynamiek dienen examenkandidaten daarom deze ontwikkelingen te kennen en te kunnen plaatsen. Een zelfstandige analyse van de politieke omstandigheden in en rond de Republiek vormt géén onderdeel van dit examenonderwerp. Het slothoofdstuk besteedt aandacht aan de verschillende visies op de sociaal-economische dynamiek in de Republiek. Het betreft hier echter geen leerstof die als zodanig getoetst wordt in het centraal examen. Veeleer is het een handreiking om vooral in het vwo te bespreken. Het leggen van verbanden tussen demografische ontwikkelingen, levensstandaard en sociaal-economische verhoudingen is een eindterm die alleen voor vwo leerlingen geldt. De stofomschrijving biedt daartoe mogelijkheden.

In dit thema dat zich vooral richt op de sociaal-economische ontwikkeling van de Republiek, krijgt het westen de meeste aandacht. De overgang van een agrarisch gebied naar een verstedelijkt gebied waar handel en diensten centraal staan, vindt vooral daar plaats. Het gewest Holland neemt een belangrijke plaats in, samen met de andere gewesten aan de kusten van de Noord- en de Zuiderzee: Zeeland en in iets mindere mate Friesland en Overijssel. De landgewesten in het noorden en oosten en de Generaliteitslanden in het zuiden krijgen vooral aandacht in hun relatie of contrast met het westen van de Republiek. In handelsnetwerken was de Republiek internationaal verbonden. De relaties en verhoudingen in dat internationale netwerk krijgen daarom ook aandacht. Binnen het kader van een eindexamenthema kan niet aan alle elementen van de complexe historische realiteit recht worden gedaan. Beperkingen zijn ingevoerd om het thema voor de examenkandidaten binnen aanvaardbare grenzen te houden.

Doordat in de stofomschrijving deelonderwerpen in de verschillende hoofdstukken meermalen aan bod komen, wordt het voor leerlingen mogelijk om langetermijn ontwikkelingen te ontdekken en daarvan voorbeelden te omschrijven. In de verschillende hoofdstukken komen in de navolgende paragrafen de eindtermen van het domein, zowel in samenhang met elkaar als met de kenmerkende aspecten, aan de orde. Daarin zijn, voor zover passend bij dit thema, ook onderdelen van de canon verwerkt. De tijdbalk aan het einde van de stofomschrijving is bedoeld ter ondersteuning.

De commissie wilde in de stofomschrijving zo weinig mogelijk opgelegde verbanden en verklaringen opnemen. Om de eisen uit Domein A, vaardigheden en benaderingswijzen, recht te doen, is ruimte geschapen voor de leerlingen om onder begeleiding van hun docent zelf deze verbanden te ontdekken en onder woorden te brengen. De stofomschrijving is een basis, die het docenten en leerlingen mogelijk maakt zelf met eigen probleemstellende vragen te werken. De commissie vindt het belangrijk dat leerlingen daarbij gebruik maken van bronmateriaal, omdat vooral zo de historische vaardigheden en benaderingswijzen tot hun recht kunnen komen.

Begrippen die **vetgedrukt** zijn in deze stofomschrijving zijn te verdelen in twee groepen. Veelal gaat het om algemeen bekende begrippen, waarmee de examenkandidaten al eerder kennis hebben gemaakt. Deze worden daarom ook niet nader uitgelegd. Daarnaast zijn het begrippen die specifiek bij dit thema horen. Deze begrippen worden in de stofomschrijving wel nader omschreven. De in de stofomschrijving genoemde jaartallen en de oriëntatiekennis dienen om de leerlingen gebeurtenissen en processen in samenhang te laten zien.

Hoofdstuk 1 Het einde van de vijftiende en de zestiende eeuw

1.1. Oriëntatie

De rijkste en machtigste gebieden van de Nederlanden lagen in de vijftiende eeuw in Vlaanderen en Brabant. Steden als Brugge en Gent waren door handelsnetwerken verbonden met Engeland, Frankrijk, Italië en het Oostzeegebied. Handelssteden in het Duitse Rijk en de Nederlanden sloten zich aaneen in de **Hanze**. De IJsselsteden waren in de veertiende en vijftiende eeuw belangrijke Hanzeleden. De opkomst van het gewest Holland begon in de veertiende eeuw. De stedelijke burgerij profiteerde daarvan en nam een sterke positie in tegenover de adel.

Vanaf 1400 werden de Nederlanden meer en meer onder gezag gebracht van de hertogen van Bourgondië, wier belangen soms botsten met de rechten van de steden en gewesten. In deze periode zien we het begin van centralisatie. Vanaf 1464 kwamen de Bourgondische gewesten samen in de **Staten-Generaal**. In 1548 werden de Bourgondische Nederlanden als de Bourgondische Kreits een ondeelbaar onderdeel van het **Habsburgse rijk**. De Habsburgse keizer Karel V stond aan het hoofd van een machtig rijk dat zich uitstrekte van Spanje, Italië, het Duitse rijk, de Nederlanden tot Midden- en Zuid-Amerika. De Portugezen en Spanjaarden legden de basis van de **Europese expansie**.

In de Noordelijke Nederlanden kreeg het protestantisme ten tijde van de **Reformatie** in de loop van de zestiende eeuw veel aanhang. De Spaanse koning Filips II kwam vanaf de jaren 1560 in conflict met grote delen van de Nederlanden. De centralisatiepolitiek en de Spaanse belastingdruk waren de adel, steden en gewesten een doorn in het oog. Ook de vervolging van de protestanten kon geen goedkeuring verdragen. Deze ontevredenheid liep uit op de **Tachtigjarige Oorlog** (1568-1648) waarin een scheiding in de Nederlanden ontstond. In de jaren tachtig van de zestiende eeuw ontstond een de facto onafhankelijke **Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden** in het noorden.

1.2. De opkomst van Holland in de vijftiende en zestiende eeuw

In de Late Middeleeuwen was de positie van Holland niet florissant. Er waren weinig aanwijzingen voor een economische doorbraak in de zestiende eeuw, laat staan een wonder in de zeventiende eeuw. De veengronden van de middeleeuwse ontginningen waren ingeklonken en raakten uitgeput. Grootschalige graanverbouw in Holland werd onmogelijk, waardoor de voedselvoorziening voor de toegenomen bevolking in gevaar kwam. De steden waren niet groot en stonden in de schaduw van de Vlaamse steden en de Hanzesteden aan de IJssel. De stedelijke handel was vrijwel geheel afhankelijk van Brugge, Gent en later Antwerpen.

De Hollandse kooplieden betrokken graan uit de landgewesten, Engeland en Frankrijk. Na het midden van de vijftiende eeuw trokken zij naar het Oostzeegebied, waar graan in grote hoeveelheden door afhankelijke boeren goedkoop werd geproduceerd op adellijk grootgrondbezit. Door de import van graan wist Holland in de zestiende eeuw de groeiende bevolking te voeden en te vrijwaren van de, overal in Europa gevoelde **malthusiaanse** spanningen. De handel in graan werd door tijdgenoten bestempeld als de **moedernegotie**. Als gevolg van de graanhandel verwierven de Hollandse kooplieden een internationaal handelsnetwerk. De nieuwe handelsactiviteiten leidden tot handelsoorlogen met de Hanzesteden. De Hollandse landbouw werd de meest efficiënte van Europa. De natuurlijke omstandigheden en de graanhandel met het Oostzeegebied leidden in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw tot de opkomst van een **gecommercialiseerde landbouw** en de vorming van **waterschappen** voor gezamenlijk dijkbeheer. In deze organisaties raakten boeren gewend aan het investeren op de lange termijn. Typerend voor deze nieuwe Hollandse landbouw was het sterk gespecialiseerde en kapitaalintensieve bedrijf dat produceerde voor de stedelijke markt. Boeren schakelden over naar zuivelproductie, vetweiderij en de verbouw van **handelsgewassen**, zoals vlas, koolzaad en hennep. Ook werden technische vernieuwingen ingevoerd. Het ontbreken van een feodale traditie beperkte bovendien de macht van adel. Deze structuur van de agrarische sector was uniek in het pre-industriële West-Europa. De verschillen met de landbouw in het oosten en zuiden van wat later het grondgebied van de Republiek werd, waren groot. Hier bestonden nog de traditionele landbouwgemeenschappen waarin de kleine boer centraal stond. De weinige steden vormden er nauwelijks een markt die uitsteeg boven het lokale niveau.

Mede als gevolg van de veranderingen in de Hollandse landbouw kwam een proces van **urbanisatie** op gang. In de vijftiende en zestiende eeuw groeiden in Holland en Zeeland de handel, textielnijverheid, **trafieken**, scheepvaart, scheepsbouw en visserij.

De oorzaken hiervoor lagen zowel binnen als buiten deze gewesten. De haringvisserij groeide sterk en door de uitvinding van het haringkaken werd haring een van de belangrijkste Hollandse exportproducten. De groei van Brugge en Antwerpen bood ook de noordelijk gelegen gewesten mogelijkheden voor de handel. Holland en Zeeland ontwikkelden zich in de zestiende eeuw tot

satellieten van het Antwerpse handelscentrum. De bevolkingsgroei, urbanisatie, migratie en de commercialisering van de landbouw creëerden een groeiende binnenlandse vraag. Diverse sectoren in de Hollandse en Zeeuwse economie konden als gevolg van deze ontwikkelingen groeien. De nijverheid concentreerde zich in de steden waar de **gilden** nooit een volledige greep op de nijverheid hadden verworven en waar een voldoende aanbod van arbeidskrachten bestond en een hoge arbeidsproductiviteit werd gerealiseerd, zoals in de **textielnijverheid**. Steden specialiseerden vaak in een bepaalde tak van nijverheid.

In de zestiende eeuw ontstond een handelssysteem waarin de gunstige geografische ligging van Holland en Zeeland maximaal uitgebuit werd. De handel in bulkgoederen, zoals graan uit het Oostzeegebied, leverde een goede commerciële infrastructuur op. Holland beschikte al in het begin van de zestiende eeuw over een handelsvloot, groter dan die van Engeland en Frankrijk samen. Door samen met andere kooplieden te investeren in schepen, konden ondernemers de risico's spreiden. De vrachtvaarders en kooplieden uit Holland, Zeeland en de Zuiderzeesteden handelden met Engeland, Frankrijk, het Iberische schiereiland en het Oostzeegebied. Zij vervoerden ondermeer zout, haring, textiel, graan en hout in heen –en retourladingen tussen deze regio's.

Het is de vraag waarom juist Amsterdam aan het eind van de zestiende eeuw de handelspositie van Antwerpen kon overnemen. De economische groei van Amsterdam was tot het laatste kwart van de zestiende eeuw nog gering. De economische hegemonie van Antwerpen was sterk. Rond 1500 kozen de Portugezen voor Antwerpen om hun Indische specerijen te verhandelen. Maar daarna leed Antwerpen onder de ontwikkelingen elders in het Spaanse Rijk. De bankroeten van het Habsburgse Rijk in 1557 en 1575 ruïneerden vele kooplieden. De definitieve verschuiving van Antwerpen naar Amsterdam koppelen veel historici aan het jaar **1585**. In dat jaar heroverden de Spanjaarden Antwerpen en sloten de opstandige Hollanders en Zeeuwen de Schelde af voor de scheepvaart op Antwerpen. De verschuiving van de handel naar Amsterdam had ook te maken met de gunstige structurele economische ontwikkelingen in Holland en Zeeland. Deze sterke uitgangspositie had al eerder dan 1585 delen van de handel van Antwerpen naar Amsterdam geleid. Aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog was de conjunctuur ontwikkeling niet gunstig, maar na de val van Antwerpen trokken vele kooplieden en arbeiders naar de Noordelijke Nederlanden. Met hun kennis en kapitaal kon Holland uitgroeien tot het centrum van het **handelskapitalisme** met Amsterdam als **stapelmarkt**.

De economische bloei van Holland en Zeeland vond plaats tijdens een opstand en binnen de kaders van een sterk decentrale staatsinrichting. Voor het merendeel van de inwoners van de Nederlanden was de overheid in eerste instantie het stads –of dorpsbestuur. Het centrale gezag bestond uit de vorst en zijn centrale bestuursorganen. De vorst hief centrale belastingen. De toestemming voor deze belastingen werd gegeven door de Gewestelijke -of Generale Statenvergaderingen. Vanaf 1542 werden in de Habsburgse Nederlanden nieuwe belastingen ingevoerd, waaronder **accijnzen** op bier, laken en wijn. De gewesten hielden grip op de inning en besteding ervan. De inkomsten van de gewesten stegen door bevolkingsgroei en prijsstijgingen. De Republiek bestond rond 1588 nog uit vele stedelijke –en regionale economieën die van elkaar gescheiden werden door tolbarrières, gewestelijke handelsbeperkingen, uiteenlopende belastingsstelsels, onafhankelijke munten (tot 1694) en deels zelf te bepalen invoer- en uitvoerrechten. Het gewest Holland vormde al vanaf de vijftiende eeuw meer en meer een eenheid. De waterschappen kenmerkten de Hollandse overlegcultuur waarin geven en nemen centraal stonden. Stadsbesturen probeerden goede vestigingsvoorwaarden te bieden aan de stedelijke nijverheid. Hoewel de Republiek politiek gezien geen eenheid vormde, bleek zij als markt een economische eenheid. Deze economische integratie werd versterkt door de **kooplieden-regenten**, die zich lieten leiden door hun gemeenschappelijke economische belangen. Deze onderhielden ook met hun persoonlijke en familierelaties banden tussen steden en gewesten.

Hoofdstuk 2 De Gouden Eeuw. De Republiek 1585-1672

2.1 Oriëntatie

In veel Europese landen streefden vorsten naar machtsuitbreiding. Dit gold bijvoorbeeld voor Frankrijk waar na 1614 het parlement niet meer bijeen werd geroepen en koning Lodewijk XIV naar absolute macht streefde. De Republiek der Verenigde Nederlanden nam staatkundig, economisch en cultureel een bijzondere plaats in. De Republiek was een **statenbond** van grotendeels zelfstandige gewesten. Het gewestelijke bestuur bestond uit vertegenwoordigers van de adel en de steden. Ieder gewest stuurde afgevaardigden naar de Staten-Generaal in Den Haag. Hier werd beslist over buitenlandse politiek, defensie en het bestuur van de **Generaliteitslanden**. Holland betaalde de

grootste bijdrage en had de grootste invloed. De **raadpensionaris** van Holland kreeg veel macht. In principe koos ieder gewest zijn eigen legeraanvoerder of **stadhouder**. In de praktijk waren er twee stadhouders, een in Holland en een in Friesland. Tussen hen en de raadpensionarissen ontstond een strijd om de politieke macht in de Republiek.

Dat belemmerde de economische groei echter niet. Particuliere ondernemers gingen in de handel grotere risico's aan door ook voor eigen rekening goederen te kopen en te vervoeren naar markten waar vraag en aanbod de prijs bepaalden. Een aantal Europese landen, waaronder de Republiek, stichtte in andere werelddelen handelsposten en kolonies. Via deze intercontinentale relaties ontstond een eerste aanzet tot de vorming van een wereldeconomie.

Naast de economische groei kende de Republiek ook een sterke culturele bloei. In de wetenschap werden door methodisch onderzoek en kritische redenering nieuwe vindingen gedaan. Ook de kunst en de architectuur beleefden na 1590 een opbloei. In de schilderkunst was sprake van een enorme productie. Schilderen was niet alleen een kunstvorm, maar ook een omvangrijke bedrijfstak. Deze bloei werd beïnvloed door het burgerlijk karakter en de welvaart van de Republiek.

2.2 De Markt

2.2.1 De agrarische markt

De positie van Amsterdam als de centrale graanmarkt van Europa zorgde voor continue aanvoer van relatief goedkoop voedsel. Dit stimuleerde de boeren te investeren en te specialiseren. De ruime beschikbaarheid van mest uit de veeteelt stimuleerde de intensieve verbouw van handels- en tuinbouwgewassen.

Rijke burgers investeerden op uitgebreide schaal in grootschalige projecten; in de verbetering van de infrastructuur, bijvoorbeeld de aanleg van trekvaarten, en in de landaanwinning zoals de inpoldering van de Beemster. Hierbij werden innovatieve technieken zoals de molengang toegepast. Ook werd op grote schaal geïnvesteerd in de turfwinning die in de Republiek een hoge vlucht nam. Het winnen van turf was gunstig voor de opkomst van energie-intensieve nijverheid. Via het systeem van waterwegen kon de turf goedkoop vervoerd worden.

De Hollandse boeren waren zeer succesvol in hun bedrijfsvoering en droegen bij aan de hoge welvaart in het gewest. Toen na 1650 de prijzen van de voornaamste landbouwproducten daalden, tastte dit de gemoderniseerde structuur van de landbouw niet aan. Hollandse kapitaalkrachtige boeren extensiverden hun bedrijfsvoering, verhoogden de efficiëntie en legden zich toe op die producten die het beste hun prijs hielden. In het westen en noorden van de Republiek verdween de keuterboer vrijwel geheel.

2.2.2 De nijverheid

Na 1585 was er sprake van een grote toename van de binnen- en buitenlandse vraag. De nijverheid profiteerde van de bevolkingsgroei en de grote welvaart. De ruime beschikbaarheid in de Republiek van kapitaal dat tegen een lage rente geleend kon worden, maakte investeringen mogelijk. De afnemende mate van zelfvoorziening in de landbouw stimuleerde de vraag naar nijverheidsproducten. In de jaren negentig steeg het vertrouwen in het investeringsklimaat in Holland en trok de arbeidsmarkt aan. De opkomst van Amsterdam als Europese stapelmarkt zorgde voor de beschikbaarheid van voldoende grondstoffen en de groei van de exportmogelijkheden. Zo ontstond bijvoorbeeld de suikerraffinage in Amsterdam. Naast de bestaande handel in bulkgoederen ontwikkelde zich een handel in luxe goederen uit Zuid-Europa, Amerika en Indië. De visserij en toegenomen handel veroorzaakten tevens de bloei van trafieken zoals de zoutziederijen en zeepziederijen.

De toevloed van kapitaal en geschoolde arbeidskrachten uit de Zuidelijke Nederlanden na de val van Antwerpen in 1585 bracht de nodige technische en commerciële kennis. Nieuwe bedrijfstakken werden door ondernemers uit de zuidelijke Nederlanden geïntroduceerd. De hoge loonkosten werden voor een deel gecompenseerd door de technische voorsprong en zij stimuleerden zelf ook weer technische vernieuwingen van het productieproces. De verschillende bedrijfstakken waren onderling nauw verbonden. Het dichte waterwegennet was daarbij van grote betekenis. Naast de spierkracht van mens en dier was ook de aanwezigheid van goedkope turf en wind als energiebron een factor die de bloei van de nijverheid bevorderde.

Een groot aantal Zuid-Nederlandse textielproducenten vestigde zich in Holland. De Leidse wolindustrie groeide uit tot de belangrijkste van Europa. Haarlem legde zich toe op de fabricage van modieuze linnen- en zijdeweefsels. Na 1635 verplaatsten de stedelijke ondernemers in toenemende mate de productie naar het platteland, waar de loonkosten lager waren.

De scheepsbouw profiteerde van de opbloei van handel en verkeer. Ondanks de relatief hoge lonen werden schepen in de Republiek verhoudingsgewijs goedkoop gebouwd dankzij de lage

invoerrechten op scheepsbouwmaterialen, de technische voorsprong en een mild fiscaal regime. De grootschalige productie maakte bovendien een zekere standaardisatie in de bouw mogelijk. Andere bedrijfstakken zoals de touwslagerijen en de zeilmakerijen hadden baat bij de groei van de scheepsbouw. Een belangrijke technische innovatie, vanaf 1595, was de bouw van het fluitschip. Dit schip was bijzonder geschikt voor de handelsvaart in Europa. Dankzij de speciale vorm werd de **Sonttol** tot een minimum beperkt. Handelsschepen werden vrijwel allemaal voorzien van kanonnen om zich te kunnen verdedigen tegen de kaapvaart en piraterij. De wapenindustrie en buskruitfabricage werd ook gestimuleerd door de talrijke oorlogen en gewapende conflicten in deze tijd. Zowel overheid als particulieren waren belangrijke afnemers.

2.2.3 Handel, scheepvaart en visserij

De handel en scheepvaart van de Republiek konden zich na 1585 spectaculair uitbreiden. Door de blokkade van de Vlaamse kust kon Amsterdam uitgroeien tot het handelscentrum van Europa. Op de Amsterdamse stapelmarkt waren in de eerste plaats bulkgoederen belangrijk. Maar de betekenis van luxe goederen nam snel toe. De stad Amsterdam profiteerde van zijn centrale ligging in Europa. De Amsterdamse stapelmarkt lokte veel kooplieden met instituten als de **wisselbank**, de **koopmansbeurs** en de bank van lening. Deze kregen kort na 1600 hun organisatievorm en gebouwen. Het belangrijkste instituut werd de beurs. Die fungeerde niet alleen als een permanente jaarmarkt, maar ook als informatiecentrum over goederenprijzen, verzekeringspremies en tarieflijsten voor beurdiensten. Andere steden richtten soortgelijke instituten op.

Een gunstige factor voor de handel was de opmerkelijke groei van de koopvaardijvloot. De koopvaardijvloot van de Republiek was de grootste van Europa en verzorgde vanuit de havens in Holland, Zeeland en langs de Zuiderzee het grootste deel van de Europese vrachtafvaart en onderhield contacten met alle gebieden die in de opkomende wereldeconomie een rol speelden. Deze internationale handel was onderhevig aan de invloed van politieke ontwikkelingen in het Europees krachtenveld. Oorlogen zorgden enerzijds voor afzetmarkten, anderzijds voor hindernissen.

De groeiende behoefte aan graan, hout en zout intensiverde de scheepvaart op de Oostzeelanden en Frankrijk. Een hoogtepunt in de Oostzeehandel werd bereikt in de periode van het Twaalfjarig **Bestand**. Daarnaast kwamen de Middellandse Zee, het noorden van Rusland, Afrika, Amerika en Azië binnen het gereguleerde bereik van de Nederlandse schepen. De winsten die te behalen waren met het verhandelen van specerijen, maakten de koloniale handel zeer aantrekkelijk. Vooral de vaart op Indië was erg kwetsbaar voor embargo's en kaapvaart. Dit schiep de behoefte aan een eigen handelsroute. Dit resulteerde in de oprichting van een aantal compagnieën van verre. In 1602 werd met steun van de Hollandse raadpensionaris de Verenigde Oost-Indische Compagnie (**VOC**) opgericht. Deze compagnie verkreeg van de Staten-Generaal een monopolie op de handel ten oosten van Kaap de Goede Hoop en mocht daar soevereine rechten uitoefenen. Er werden van meet af aan grote kapitalen geïnvesteerd. Specerijen vormden aanvankelijk het primaire handelsproduct van de VOC. Later nam het belang van andere producten zoals textiel en thee toe.

Kooplieden uit de Republiek brachten ook eigen duurzame relaties tot stand met West Afrika, het Caraïbisch gebied en de noordoostkust van Amerika. De oprichting van de West-Indische Compagnie (**WIC**) in 1621 viel samen met de beëindiging van het Bestand. Een belangrijke doelstelling was de **kaapvaart**. Het meest bekende wapenfeit was de verovering van de zilvervloot door Piet Hein in 1628. De compagnie handelde in de **driehoekshandel** vooral in slaven, goud, tabak en suiker.

Door contacten met Noorwegen en Rusland kwam men op het spoor van grote aantallen walvissen. Dit leidde in 1614 tot oprichting van de Noordse Compagnie met een alleenrecht op het jagen van robben en walvissen. Dit monopolie werd echter in de loop van de tijd van allerlei zijden ondermijnd. Naast de walvisvaart was de haringvisserij van oudsher een van de pijlers van de handel. Zoute haring was een van de voornaamste exportartikelen.

2.2.4 De overige gewesten

De landgewesten in het zuiden en oosten van de Republiek bleven economisch in ontwikkeling achter, al was de situatie vaak gunstiger dan in andere Europese streken. De bevolking nam in vergelijking met Holland nauwelijks toe en de urbanisatiegraad bleef laag. Bovendien waren er niet altijd goede verbindingen met het westen, zeker als er geen toegang was tot goedkoop vervoer over water. De boerenbedrijven waren in veel sterkere mate dan in het westen zelfvoorzienend. Investeren in bedrijven op de zandgronden was niet zo rendabel. Van de keuterboeren in het zuiden en oosten was slechts een deel opgenomen in de markteconomie van de kustprovincies. Een voorbeeld daarvan is het gebied tussen Amersfoort en Arnhem waar op kleine boerderijen omstreeks 1620 de teelt van tabak als handelsgewas belangrijk werd.

In de gebieden buiten het economisch centrum van de Republiek ontstond soms wel specifieke nijverheid, zoals de papierfabricage in de Zaanstreek en op de Veluwe. Rond het midden van de zeventiende eeuw verplaatsten Leidse lakenfabrikanten een deel van hun wolweverij naar de omgeving van Tilburg, waar de lonen lager waren. Haarlemse kooplieden zetten tegelijkertijd arme plattelanders in de Meierij aan het werk om linnengarens te spinnen. De weverij werd ook als huisnijverheid bedreven, vaak ook als bron van aanvullende inkomsten voor de boeren op het platteland.

2.3 De overheid

De Republiek der Verenigde Nederlanden bestond uit een los verbond van gewesten. Deze gewesten werden bestuurd door hun Staten die elk op een eigen wijze werden samengesteld met andere machts- en gezagsverhoudingen. De gewestelijke staten werkten alleen samen in de Staten-Generaal ten behoeve van het bestuur van de Generaliteitslanden en een gezamenlijke buitenlandse politiek. In de Europese politiek kon de Republiek in de zeventiende eeuw een belangrijke positie innemen.

Van een gezamenlijke koers was intern geen sprake. Het **particularisme** betekende dat elke stad of gewest vooral op zijn eigen voordeel bedacht was. Elk gewest regelde zaken dus op zijn eigen manier en naar zijn eigen belang. De steden werden vooral bestuurd door burgers. Een kleine groep, de regenten, speelde een belangrijke rol in de vroedschappen van de steden. Zij waren vaak tot rijkdom en aanzien gekomen door hun handels- of nijverheidsactiviteiten. De regenten bleven in de zeventiende eeuw nog tamelijk nauw verbonden met de actieve handel. De overheden probeerden op diverse manieren de handel, de scheepvaart en de nijverheid te bevorderen, elk voor de eigen stad of gewest.

De overzeese handel werd beschouwd als hoeksteen van de economie van het land. Met de heffing van konvooi- en licentiegelden werd bescherming van de koopvaardijvloot mogelijk gemaakt. De gewestelijke en stedelijke in- en uitvoerheffingen hinderden de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt niet, zij werden vaak ontdoken. Van overheidswege werden monopolies verleend aan grote handelscompagnieën, zoals de VOC en WIC. Hierdoor konden krachten gebundeld worden.

Na 1621 werd de handelspolitiek agressiever. Dit uitte zich tegenover vijanden, zoals Spanje, in tijden van oorlog, maar ook in het stelselmatige streven om het economisch zwakkere buitenland klein te houden. Ten aanzien van de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland werd een discriminerende tariefpolitiek gehanteerd.

De wederzijdse afhankelijkheid tussen de overheid en ondernemers/financiers was groot. Behalve met een gunstige regelgeving en aantrekkelijke voorwaarden steunde de overheid de ondernemers ook door op hen een beroep te doen als leveranciers van goederen en van geld. Een grotere klant dan de overheid bestond niet, evenmin trouwens als een grotere schuldenaar. Bij sociale conflicten kozen de stadsbestuurders steeds de zijde van de ondernemers.

2.4 De internationale situatie

In de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog was het gunstig voor de Republiek dat Spanje tegelijkertijd tegen meer landen oorlog voerde. In die tijd bereikte de Republiek interne stabiliteit en bouwde haar strategische positie uit. De meeste omringende landen konden aanvankelijk geen antwoord vinden op de Hollandse suprematie. Zij waren in oorlogen verwickeld, intern of extern en konden de ingehuurde Nederlandse schepen meestal niet missen. Hugo de Groot verdedigde in zijn 'Mare Liberum' de vrijheid van Holland om wereldzeeën te bevaren.

De strijd tegen Spanje en de Zuidelijke Nederlanden bood ook nieuwe handelsmogelijkheden. Juist door oorlogen werden bestaande afzetpatronen verstoord en ontstond er op verschillende plaatsen schaarste. Tijdens het Bestand van 1609-1621 werd het Spaanse handelsembargo opgeheven en werden de Spaanse en de Vlaamse kaapvaart vanuit Duinkerken opgeschort. Van 1618 tot 1621 was sprake van een internationale handelscrisis die invloed had op het groeitempo van de Europese economie.

De hervatting van het conflict met Spanje ging gepaard met de sterke groei van de Vlaamse kapersvloot en leidde tot een verhoging van de verzekeringspremies. De handel met Spanje, Portugal en het Middellandse Zeegebied werd ernstig getroffen en daardoor op termijn ook de handel met het Oostzeegebied. Dit werd enerzijds gecompenseerd door de toegenomen vraag in Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden en anderzijds door de koloniale handel. De Dertigjarige oorlog (1618-1848) had ernstige gevolgen voor de Duitse textielsteden. Dit zorgde voor een bloei van de Leidse en Haarlemse textielindustrie. De landbouw beleefde een bloeiperiode door de export naar Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden.

De **Vrede van Munster** leidde tot definitieve opheffing van het Spaanse handelsembargo. De vererving van Duinkerken door Frankrijk leidde na 1662 tot de beëindiging van de Vlaamse kaapvaart. De handel met Zuid-Europa breidde zich sterk uit en op grote schaal werd deelgenomen aan de transatlantische zeevaart. Er volgde een snelle opleving van en diversificatie binnen de handel in hoogwaardige goederen. De nieuwe politieke situatie had ook nadelen. De vrachtvaart op de Oostzee in bulkgoederen liep terug na de beëindiging van de Dertigjarige Oorlog. In deze periode nam de concurrentie toe door **mercantilistische** maatregelen, zoals de Engelse Acte van Navigatie en de verhoging van de Franse invoerrechten. De spanningen op handelsgebied met Engeland leidden tot de Eerste en de Tweede **Engelse oorlog**.

Op het hoogtepunt van de macht van de Republiek koos het merendeel van de gewesten na het overlijden van stadhouder Willem II in 1650 onder aanvoering van Holland geen nieuwe stadhouder. Tijdens het Eerste Stadhouderloze Tijdperk raakte het landleger geheel in verval. Dit werd duidelijk tijdens de oorlogen in het rampjaar 1672. Een gecombineerde aanval van Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen volgde op een tarievenoorlog met Frankrijk. De Republiek kon zijn macht ter zee ternauwernood handhaven. Te land kon de benoeming van de jonge prins Willem III niet voorkomen dat grote delen van het grondgebied van de Republiek tijdelijk bezet werden. Nijverheid en handel leden schade die pas in de jaren tachtig hersteld werd.

2.5 Sociale verhoudingen

2.5.1 De sociale gelaagdheid

De steden hadden in de Republiek politiek en sociaal het overwicht. Ten opzichte van het hen omringende platteland hadden zij een sterke, verzorgende functie. Ten opzichte van de rest van Europa was het westen van de Republiek een tamelijk open en tamelijk mobiele samenleving met redelijk goede mogelijkheden tot sociale stijging. Meer naar het oosten waren de standsverschillen zowel in de steden als op het platteland sterker. Ondanks haar betrekkelijk geringe macht bleef het prestige van de adel hoog. Sommige geslachten behielden ook hun fortuin door net als burgers te beleggen in handel en leningen van steden en gewesten. De **gegoede burgerij**, minder dan tien procent van de bevolking, vormde de top en maakte in politiek, economisch en maatschappelijk opzicht de dienst uit. Een beperkt aantal zeer rijke families uit de goeode burgerij, **de regenten**, verdeelde de hoge bestuursfuncties onder elkaar. Tussen de goeode burgerij en de rest van de bevolking gaapte bijna altijd een diepe kloof. Rond een kwart van de bevolking behoorde tot de **kleine burgerij**, die bestond uit de kleine ondernemers als winkeliers en goeode ambachtslieden. De rest van de bevolking, zo'n zestig à zeventig procent, vormde de **volksklasse** van geschoolde werklieden, vaste en losse arbeiders, dienstpersoneel en de bedeeden. De lonen die deze groep van de bevolking ontving, waren voldoende hoog om te kunnen leven mits er voldoende werk voorhanden was. In de periode van economische groei in de zeventiende eeuw was dat meestal het geval. Dat gold echter niet voor allen. Ouderen en wezen hadden niet altijd de mogelijkheid om in hun eigen onderhoud te voorzien. De Republiek kende een uitzonderlijk goed ontwikkeld stelsel van armenzorg en liefdadigheidsinstellingen. Hierbij speelden ook economische factoren een rol. Er was sprake van een constant gebrek aan arbeidskrachten. Het arbeidspotentieel van wezen, werkloze armen en gebrekkigen kon niet gemist worden. In alle wees- en werkhuisen gold een streng regime en moest er hard gewerkt worden.

In de regel woonden de Nederlanders in kerngezinnen, vooral in de steden en streken met gespecialiseerde landbouw. Kenmerkend voor het demografisch patroon was de relatief hoge huwelijksleeftijd, het grote aantal ongehuwden en de sterke migratie van platteland naar stad.

In de Hollandse steden ontwikkelde zich een vrijere partnerkeuze. Vrouwen trouwden gemiddeld rond hun 25e levensjaar, hun bruidegommen waren meestal één à anderhalf jaar ouder. Meestal koos men een partner met dezelfde sociale en religieuze achtergrond, maar soms iemand uit een andere beroeps- of welstandsgroep. De vrijere partnerkeuze zorgde ook voor andere rolpatronen. De vrouwen hadden in Holland de mogelijkheid om te scheiden. Na het uitspreken van de scheiding werd de vrouw weer handelingsbekwaam.

Omdat het gezin een productie-eenheid vormde, had de vrouw economisch gezien een belangrijke positie. Zowel in ambachtsbedrijven als in de scheepvaart was de echtgenote van de ambachtsman of koopman/vrachtvaarder een belangrijke partner in het bedrijf. Zij was betrokken in de bedrijfsvoering, die zij bij afwezigheid van haar echtgenoot, of als weduwe, soms ook zelfstandig voortzette. Veel buitenlanders verbaasden zich over de sterke positie van de vrouw. Een grote groep vrouwen in Holland kon ook lezen en schrijven.

Vrouwenarbeid was in de hele Republiek vanzelfsprekend. Hoewel er sprake was van typisch vrouwenwerk, waren vrouwen ook werkzaam in lichamelijk zware beroepen, zoals in de landbouw. De textielnijverheid was vanouds een bedrijfstak waar veel vrouwen werkten

2.5.2. Verhoudingen binnen het bedrijf

De positie van de gilden was niet zo sterk als in sommige andere delen van Europa. Naarmate de vraag naar bepaalde producten groter werd en meer investeringen vereist waren, vormde de ambachtelijke productiewijze van de gilden steeds vaker een hinderlijk keurslijf. Naast het gilde ontwikkelden zich binnen en buiten de steden, de huisnijverheid, trafieken en manufacturen en grootschalige kapitaalintensieve bedrijven als suikerraffinaderijen en scheepswerven. In deze bedrijven kwam een grotere bedrijfsvrijheid, soepelere regels en een verregaande vorm van arbeidsdeling. Dit proces ging gepaard met diepgaande veranderingen in de relatie tussen ondernemers en arbeiders. De productiewijze was hier vaak kapitalistisch. De werklieden waren in feite loonarbeiders met een zwakke rechtspositie en stonden onder voortdurende controle. Dit schiep een klimaat waarin arbeidsconflicten snel konden escaleren. In de lakenbereiding kwamen stakingen meermalen voor. Het kwam echter nooit tot strijdbare organisaties. Dit kwam mede omdat de arbeiders een heterogene groep van mannen, vrouwen en kinderen waren, die elkaar beconcurrerden op de arbeidsmarkt, en door de toevloed van steeds nieuwe immigranten. Het leerlingwezen leidde tot misbruik op het gebied van kinderarbeid, zoals lange arbeidstijden en mishandeling. Aan het einde van de 16^e eeuw was er sprake van toenemende kinderarbeid. Het loon van kinderen was zo laag dat goedkope vrouwenarbeid soms verdrongen werd.

2.5.3. Immigratie en demografie

Na 1590 groeiden de steden in de Nederlandse kustgebieden explosief door de komst van immigranten. De hoge urbanisatiegraad ging samen met een hoog sterftecijfer en zelfs een sterfteoverschot. In de Hollandse steden maakte een constant tekort aan arbeidskrachten de komst van immigranten voortdurend gewenst. Bij de immigranten speelden religieuze motieven, betere kansen op de arbeidsmarkt en de hoge lonen een belangrijke rol bij hun beslissing te verhuizen. Een groot deel van de buitenlanders kwam als transmigranten. Zij kwamen meestal in dienst van de VOC of de WIC. Ook was er sprake van de komst van buitenlandse seizoenarbeiders zoals in de turfgraverij. De Zuid-Nederlandse immigranten hebben een zeer belangrijke rol gespeeld in de opbouw van de Hollandse nijverheid na 1580. Na 1620 kwam de grootste stroom immigranten uit Duitsland. Van hen kwam de overgrote meerderheid uit de armste bevolkingslagen. Daarnaast vestigden zich veel Britse en Joodse immigranten. Men probeerde in Leiden en Amsterdam de vreemdelingen in bepaalde buurten te concentreren onder controle van buurtmeesters. Meestal verliep de opname van de immigranten in de stedelijke samenleving zonder veel problemen. De praktische tolerantie strekte zich niet alleen uit tot de autochtone katholieken, maar ook tot personen met een andere volksaard of godsdienst. Er bestond wel enige angst voor de concurrentie van Joodse immigranten die buiten de gilden werkten. De Joodse immigranten hoefden in Holland geen pogroms te vrezen, maar hadden wel te maken met beperkende maatregelen en werden soms getroffen in de talrijke stadsoproeren. Het bouwen van een synagoge werd lang niet altijd toegestaan.

In de tweede helft van de 17^e eeuw stagneerde het aantal immigranten. Dit had invloed op de bevolkingsgroei van de meeste Hollandse steden.

Hoofdstuk 3 De Zilveren Eeuw. De Republiek 1672-1780

3.1 Oriëntatie

De achttiende eeuw geldt als de eeuw van de **Verlichting**. Europese denkers keken kritisch naar de bestaande praktijken op het vlak van bestuur, religie, economie en sociale verhoudingen. In boeken en brochures werden hun ideeën verspreid. Het verlichtingsdenken had in de Republiek der Verenigde Nederlanden een brede aanhang.

Frankrijk en Engeland kenden in de achttiende eeuw interne rust. De bevolking groeide, zeker in de tweede helft van de eeuw. De economie ontwikkelde zich. De invloed van beide staten in de Europese politiek werd groter. Ondanks de rijkdom uit zijn koloniën werd de betekenis van Spanje op het politiek toneel minder.

Mercantilistische principes domineerden de economische betrekkingen tussen de Europese staten. De Republiek der Verenigde Nederlanden ondervond daarvan in toenemende mate hinder bij zijn economische activiteiten. Het streven naar macht bracht Europese staten onderling in conflict. De Republiek der Verenigde Nederlanden raakte daarbij betrokken, maar kon niet langer een

vooraanstaande rol spelen. Zeker niet nadat stadhouder Willem III toen hij in 1688 koning van Engeland was geworden de Republiek in een vast politiek bondgenootschap met de economische concurrent bracht.

De bourgeoisie in de Europese staten eiste langzaam maar zeker een groter aandeel in de macht. In Frankrijk vergrootten de absolute koning en zijn ambtenaren hun macht. In Engeland wist de burgerij aan economische en politieke invloed te winnen. In de Republiek lag de macht in handen van de kleiner wordende regentenklasse. Die trok zich terug uit de actieve handel. In de loop van de achttiende kregen de regenten van de Republiek in toenemende mate te maken met kritiek. De tweede helft van de eeuw kende een levendig politiek debat. **Patriotten** eisten invloed in het bestuur.

De groeiende economie in Europa maakte de aanvoer van producten uit de koloniën belangrijker. De Fransen en Engelsen bouwden hun koloniale bezit uit ten dienste van hun economische politiek. Dat bracht de Republiek in Azië in concurrentie met de Engelsen. In Suriname trachtte de Republiek een plantage-economie op te bouwen. De transatlantische slavenhandel was na 1713 grotendeels in handen van de Engelsen, maar bleef ook een belangrijke activiteit van de WIC. Onder invloed van het Verlichtingsdenken ontstond er weliswaar verzet tegen de slavernij, maar dat leidde niet tot concrete maatregelen.

3.2 De markt

3.2.1 De agrarische markt

De landbouwers in het westen en noorden kregen in de periode na 1670 te maken met afzetproblemen en Engelse concurrentie. Tezelfdertijd werden de boeren hier geplaagd door de relatief hoge lonen, stijgende belastingdruk vanwege de oorlogen waarin ook de Republiek betrokken was en, na 1730, met hoge lasten ten gevolge van de aantasting van de dijken door de paalworm. Veepest zorgde in een aantal hevige epidemieën voor extra lasten.

Sommige boeren hadden overigens na de veepest grotere veestapels dan voorheen. Landbouwers verlegden het accent in de bedrijfsvoering; handelsgewassen werden belangrijker, en door vernieuwingen kon bespaard worden op arbeidskosten. De pachtprizen in het westen daalden en het gewest Holland verlaagde de belastingdruk voor de boeren. Vanaf ongeveer 1740 kende de Hollandse landbouw weer enige bloei. De Europese bevolkingsgroei zorgde voor stijgende opbrengsten.

In de oostelijke gewesten hadden de boeren minder last van de economische achteruitgang. Boeren produceerden op familiebedrijven meer voor eigen gebruik en de pachten werden deels in natura betaald. Op een gemengd bedrijf konden de gevolgen van depressie ook gemakkelijker worden opgevangen en de boeren zochten (neven)emplooi in plattelandsnijverheid. Kleine boeren op de zandgronden verbouwden arbeidsintensieve handelsgewassen voor de markt en raakten zo verbonden aan de conjuncturele ontwikkelingen. Grotere boeren bleven zich in deze streken richten op de graanverbouw. De aardappelteelt nam na 1730 een hoge vlucht, de aardappel werd in toenemende mate een gewas dat voor de markt werd geproduceerd.

Het algemeen herstel van de landbouw in de tweede helft van de achttiende eeuw was ook merkbaar in de Republiek. De landbouw werd er zelfs een drager van economische groei. De productiviteit van de landbouwsector in de Republiek was en bleef hoger dan elders in Europa.

3.2.2 De nijverheid

Toen in de achttiende eeuw het economisch gewicht van de Republiek achteruitging ten opzichte van Engeland en Frankrijk merkte ook de nijverheid daarvan de gevolgen. De nijverheid die gericht was op de scheepsbouw en de trafieken die afhankelijk waren van de handel en de stapelmarktactiviteiten leden het eerst. Uiteindelijk kregen alle takken van nijverheid in de Republiek last van het hoge loonpeil en het niet verder toenemen van de arbeidsproductiviteit. In de kleinere Hollandse steden probeerden gilden ongewenste concurrentie te verhinderen. Dit woog, ondanks gewestelijke subsidies, niet op tegen de effecten van de toenemende concurrentie en protectie van vooral Engeland en Frankrijk en de achteruitgang van de visserij en van de Amsterdamse stapelmarkt. In het sterk met de internationale markten verbonden Holland waren de stagnatie en teruggang het meest voelbaar. De loonintensieve Hollandse textielnijverheid bleef, zeker in de eerste helft van de achttiende eeuw, deels in de steden voortbestaan. Een fors deel van de productie was echter door de stedelijke financiers verplaatst naar het platteland op de zandgronden in het zuiden of oosten van de Republiek, waar lagere lonen betaald hoefden te worden. In West-Brabant en Twente was door de komst van de textielnijverheid sprake van economische groei.

De Amsterdamse stapelmarkt zorgde nog steeds ook voor veel indirecte werkgelegenheid. De rol van de VOC als werkgever werd in de achttiende eeuw groter dan daarvoor. De scheepsbouw in

de Zaanstreek bleef veel werkgelegenheid bieden. Na het midden van de eeuw namen de activiteiten af.

De nijverheid in de Republiek in de achttiende eeuw kenmerkte zich door aanpassing aan nieuwe omstandigheden en een gefaseerde achteruitgang voor sommige bedrijfstakken. Een nieuw opkomende nijverheid was de omvangrijke jeneverstokerij rondom Schiedam, waarvan de intensieve varkenshouderij profiteerde. Papiermolens bleven ook in de achttiende eeuw functioneren en werkgelegenheid bieden. Papier was een exportproduct, maar ook de binnenlandse afzet bleef hoog door de vele boekdrukkerijen. In de eerste helft en opnieuw in het laatste deel van de achttiende eeuw bloeide ook de kapitaalintensieve suikerraffinage weer op in Amsterdam. De beschikbaarheid van water en turf en, in het westen, windkracht bleven gunstige factoren voor de nijverheid. De hoge kwaliteit van nijverheidsproducten beïnvloedde de mogelijkheden stand te houden tegen de mercantilistische druk. Sommige bedrijfstakken leden nauwelijks onder de achteruitgang, zoals de reeds genoemde papierindustrie en de steenbakkerijen die aan het werk konden blijven door de noodzaak voor scheepsballast.

3.2.3 De handel, visserij en scheepvaart

Een van de ontwikkelingen in de achttiende eeuw is de bloei van het bank- en effectenwezen in de westelijke delen van de Republiek. Op de Amsterdamse **kapitaalmarkt** vertoonde het geldbedrijf groei en schiep nieuwe werkgelegenheid. In de achttiende eeuw ontstonden meerdere bankiershuizen met internationale faam. Dankzij bestaande internationale contacten konden Nederlandse kooplieden hun activiteiten aanpassen door (deels) over te gaan op geld- en **commissiehandel**, verzekeringswezen, kredietverlening en vanaf 1750 ook wisselhandel en acceptbedrijf. Investerings in buitenlandse ondernemingen en leningen aan Europese staten werden in de achttiende eeuw vanuit Amsterdam gedaan. Bijgevolg werden dividenden en renten uit het buitenland een belangrijke, maar door crises onregelmatige, inkomstenstroom voor beleggers uit de Republiek.

Binnen de Republiek werden gunstige en veilige beleggingsmogelijkheden geboden door het toenemend beroep dat door Staten-Generaal, gewestelijke Staten en steden op de geldmarkt werd gedaan. De rijke elite van de Republiek kreeg door zijn beleggingen belangen in de schulden van haar overheid. Daarnaast financierde zij ook de leningen van de VOC, de WIC en de leningen die nodig waren om de plantage-economie van Suriname op te zetten. Dit gebeurde deels via bemiddeling door bankiers- en commissionairshuizen. Al deze leningen binnen en buiten de Republiek, aan overheden en ondernemingen, werden voornamelijk op de Amsterdamse kapitaalmarkt geregeld. Velen in de Republiek trokken op een of andere wijze daar profijt van; ook adellijke families, kleine beleggers en instellingen namen deel in de Hollandse kapitaalmarkt. Er was daarmee sprake van een brede maar ongelijke spreiding van renteniersinkomsten in de achttiende-eeuwse Republiek.

De koopvaardij bleef in de achttiende eeuw aan velen werk bieden. De internationale handelsvaart vanuit de Republiek bleef in omvang ongeveer gelijk, ondanks inzinkingen tijdens oorlogen. Relatief werd in de goederenhandel steeds meer terrein verloren, met name op de handel vanuit Engeland. De concurrentie van de havens in Londen en Hamburg, de gevolgen van Europees mercantilisme en oorlogen speelden daarbij een rol. Bovendien moesten steden steeds grotere bedragen uitgegeven om verzanding van havens en rivieren tegen te gaan. De binnenlandse handel had te kampen met een weliswaar betrouwbaar, maar relatief traag tempo van de trekvaart.

De positie van Amsterdam als handelscentrum werd in de achttiende eeuw sterker. Steeds meer Amsterdamse koopmanshuizen regelden commissiehandel en **voorbijlandvaart**. Deze handel in opdracht waarbij goederen rechtstreeks naar de afnemer werden gebracht, leidde tot daling van de feitelijke goederenoverslag in Amsterdam. Het volume van de handel in koloniale producten die door de VOC werden aangevoerd, nam daarentegen toe en het assortiment verbreedde zich.

De Verenigde Oostindische Compagnie werd in deze eeuw ook steeds actiever in de inter-Aziatische handel en vergrootte in de eerste helft van de achttiende eeuw zijn vloot. De omstandigheden in Azië en in Europa noopten de compagnie tot steeds grotere bestuurlijke en militaire uitgaven. Het groeiend handelsvolume leidde niet tot hogere nettowinsten van de VOC, die ook te maken kreeg met toenemende corruptie. De driehoekshandel op Afrika en Amerika met de Republiek was in handen van de WIC. De plantages en de handel in suiker en koffie vanuit de Surinaamse kolonie op Amsterdam werden gefinancierd door bankiershuizen in Amsterdam. Zij waren voornamelijk succesvol in de perioden dat Europa in oorlogen was verwickeld. Tot deze driehoekshandel behoorde ook de **slavenhandel** van Afrika op het West-Indisch gebied en de Spaanse koloniën. Vooral de Zeeuwen waren actief in dit bedrijf, ook nadat de WIC zijn monopolie verloor. Mede door Engelse en Franse concurrentie was de winstgevendheid van de handel op de West zeker niet hoog. In het laatste decennium van de achttiende eeuw ging de WIC ten onder.

De visserij nam in de achttiende eeuw fors in betekenis af. Al in het laatste kwart van de zeventiende eeuw was dat zo voor de haringvisserij. De concurrentie nam toe en de Europese smaak veranderde. De walvisvangst maakte in de achttiende eeuw een bloeiperiode door. De winstgevendheid was echter vrij onvoorspelbaar. Na het midden van de eeuw werden er feitelijk geen winsten meer behaald. Na 1770 raakte ook deze kapitaalintensieve visvangst op zijn retour.

3.2.4 De overige gewesten

De relatieve achteruitgang van de handel en nijverheid in Holland betekende niet dat er overal in de Republiek sprake was van achteruitgang. Het herstel van de landbouw zorgde zeker in de oostelijke gewesten na het midden van de achttiende eeuw voor bloei. In verschillende regio's was sprake van economische groei, zeker als zij een goede verbinding hadden met Holland. Friesland werd in de achttiende eeuw belangrijker in de handel op de Oostzee. In de streken rond Tilburg en in Twente was sprake van economische groei door de daarheen verplaatste textielnijverheid. Op de Veluwe en in de Zaanstreek de papierindustrie een belangrijke werkgever. Langs de rivieren bleven steen- en pannbakkerijen functioneren.

3.3 De overheid

Naast externe leidden ook interne factoren ertoe dat voor de Republiek op de Gouden Eeuw een Zilveren Eeuw volgde. In de Republiek was het besef dat handel de basis was van de welvaart nooit afwezig. Stadsbesturen, Gewestelijke Staten en de Staten-Generaal gaven in hun besluitvorming blijk van deze opvatting. Maar veel van de besluitvorming was gericht op direct voordeel voor de eigen stad of gewest zonder rekening te houden met anderen. De gewesten hinderden elkaar door de onderlinge tolbarrières, de gebrekkige samenwerking inzake infrastructuur en de toename van indirecte belastingen. Tradities en complexe machtsverhoudingen maakten een samenhangend economisch beleid voor de gehele Republiek praktisch onbereikbaar. In de loop van de eeuw ontstond een publiek debat over deze problematiek.

Ondanks het veranderend economisch tij bleef het gewest Holland het welvarendste en dichtstbevolkte gebied van de Republiek. De stad Amsterdam bleef daarin het onbetwist centrum. De stad werd in de eerste helft van de achttiende eeuw het financiële centrum van Europa. Het rijke Holland was desondanks na de Spaanse Successie Oorlog decennia bezig om de hoge schulden tot een aanvaardbaar niveau terug te brengen. Verkoop van bezittingen bood nauwelijks soelaas en leek vooral de elite te bevoordelen. Discussies over herziening van het belastingsysteem duurden eindeloos voort, waardoor voor sommige Hollandse steden en het platteland de economische omstandigheden verslechterden. Andere gewesten toonden geen bereidheid om de druk voor Holland te verlichten.

In toenemende mate werden de belastingen voor de generaliteit opgebracht door het gewest Holland en daarin de stad Amsterdam. Ook de boeren in het gewest werden zwaar belast, zeker gezien de dalende opbrengsten van de veehouderij. In bijzondere heffingen en belastingen werden ook vermogenden aangeslagen op bezit, erfenis of huispersoneel. De gemiddelde directe en indirecte belastingdruk in Holland per hoofd van de bevolking nam in de eeuw na 1671 met een factor 2,5 toe. Het systeem van de verpachting van de belastingen speelde daarin een rol. Voor de overheden betekende dat systeem een makkelijke manier om zich van vaste inkomsten uit belasting en accijnzen te verzekeren. De belastingpachters kregen de schuld van de oplopende belastingdruk. De hoge lasten voor de bevolking leidden in 1747 en 1748 tot de **Pachtersoproeren**. De volksbeweging steunde vooral op de middengroepen. In de eisen die de burgers stelden, bleek breed maatschappelijk ongenoegen. Er werden onder andere door de Hollandse **Doelisten** maatregelen verzocht tegen de zelfverrijking van regenten, de belastingpacht, en tegen immigranten, bovendien werd opgeroepen de eigen stedelijke nijverheden te beschermen. De opstandige burgers vestigden hun hoop op Willem IV die tijdens de onrust ook in Holland tot erfstadhouder werd benoemd. Er volgden ondanks de opheffing van het systeem van de belastingpacht echter geen structurele en blijvende veranderingen die de economische problemen voor de bevolking verlichtten.

Ook stadsbesturen probeerden de economische neergang te stuiten, ondermeer met beschermende maatregelen en subsidies voor ondernemers. Deze maatregelen waren echter op beperkte doelen gericht: samenwerking van steden of gewesten bleef uit.

3.4 De internationale situatie

Na het rampjaar 1672 bleef de verhouding met Frankrijk gespannen. De nieuwe stadhouder Willem III wilde een coalitiepolitiek tegen Frankrijk voeren, de handelsrelaties van Hollandse steden zouden daaronder echter kunnen lijden. De regenten wilden de handel niet in gevaar brengen. De intrekking van het Edict van Nantes in 1685 en nieuwe Franse importheffingen zorgden voor meer

steun aan de koers van de stadhouder. Toen deze in 1688 koning van Engeland werd, liet hij tot teleurstelling van de kooplui de Acte van Navigatie bestaan. Frankrijk en Engeland werden steeds sterkere staten, ondermeer door het overnemen van vormen van belastingheffing zoals de Republiek ze kende. De mercantilistische maatregelen die staten namen en de oorlogen waarin de Republiek betrokken raakte, schaadden de werkgelegenheid en de handel van de Republiek. Deze schade werd versterkt door het hoge loonpeil in de Republiek en het uitblijven van verdere productiviteitsgroei.

Nadat in 1713 bij het einde van de Spaanse Successie Oorlog de rol van de Republiek als grote mogendheid uitgespeeld bleek, raakten de Staten-Generaal overtuigd van de voordelen van een neutrale politiek koers onder handhaving van het maritiem verbond met Engeland. Zo hoopten regenten de handel en nijverheid zoveel mogelijk te beschermen.

De internationale spanningen en oorlogen in de achttiende eeuw vergrootten de tegenstellingen tussen de land- en zeegebieden. De laatste wilden investeren in de oorlogsvloot. De landgebieden voelden daarentegen steevast meer voor de opbouw van een leger. Het particularisme en de trage besluitvormingsprocessen in de Republiek zorgden ervoor dat dit probleem van tegengestelde belangen, ondanks het grote gewicht van Holland in de financiering, niet goed kon worden opgelost. Ook de benoeming van prins Willem IV tot stadhouder bood in deze kwestie geen doorbraak. De gevolgen daarvan waren kwalijker dan in de eeuw daarvoor.

Doordat de Republiek daarna lange tijd buiten oorlogen wist te blijven, was niet direct merkbaar dat de Republiek zijn leger en vloot verwaarloosde. De neutraliteit in het midden van de eeuw en de rijkdom van de Republiek vergemakkelijkte na 1750 het herstel van de handel. De nijverheid kreeg echter steeds meer te lijden van beperkingen die het buitenland oplegde.

Discussies over de buitenlandse politiek, die in wezen steeds draaiden om de vraag of er in het belang van de handel pro-Frans of pro-Engels moest worden opgetreden, leidden in het midden van de eeuw tot een pamflettenoorlog. Handelspolitieke overwegingen speelden ook een rol in de standpuntbepalingen van de patriotten. Duidelijk werd dat de zeehandel van de Republiek in de tweede helft van de achttiende eeuw alleen kon voortbestaan als Engeland dat toestond. In 1780 leidde de betrokkenheid bij de Amerikaanse vrijheidsoorlog tot de Vierde Engelse Oorlog.

3.5 De sociale verhoudingen

3.5.1 de sociale gelaagdheid

Het bestuur van de steden werd in de achttiende eeuw was in handen van de regentenoligarchie. Regentenfamilies trokken zich terug uit de actieve handel en beperkten zich tot bestuur en vermogensbeheer. Het vergeven van ambten volgens toerbeurt of **contract van correspondentie** werd onderdeel van het beheer van hun privé-vermogens. In de loop van de achttiende eeuw werd de regentenklassen een hechte **oligarchie**. De buitens en het grondbezit van de regenten leken symbolisch voor de toenemende aristocratisering van deze bestuursfamilies. De families die hun vermogen hadden opgebouwd in de zeventiende eeuw, bleven vooral als financiers betrokken bij de handel en nijverheid. Zij belegden hun geld in aandelen VOC, obligaties van steden en Staten. De financiering van buitenlandse ondernemingen en leningen van vorsten, gaf hen invloed in de politiek. Buitenlandse leningen leverden tegen het einde van de eeuw een toenemende geldstroom naar de Republiek op. De opkomst van de geldhandel in de achttiende eeuw leek gelijk op te gaan met de afsluiting van de elite voor nieuwe instroom.

In de landgebieden van de Republiek bleven de in aantal afnemende adellijke geslachten aanzien behouden. De agrarische crisis bracht voor de grondbezittende adel financiële problemen. De rijkste geslachten onder hen hadden naast de pachtinkomsten uit grondbezit en de emolumenten uit functies in dienst van het gewest of generaliteit of leger ook omvangrijke beleggingen waardoor zij hun vermogens beter op peil konden houden.

Gedurende de hele achttiende eeuw bleef er in de Republiek ook een omvangrijke kleine burgerij van handwerkslieden en winkeliers bestaan, die echter moeite had haar positie te handhaven. De dalende nijverheidsactiviteit in de steden van de Republiek en de toenemende druk van accijnzen in de Republiek was vooral voor de kleine burgers en arbeiders in de steden en op het platteland bezwaarlijk. Dit bleek duidelijk tijdens het pachtersoproer. De armste klasse kwam door de achteruitgang van de nijverheid vaker in problemen dan in de zeventiende eeuw. Lang niet altijd was men verzekerd van dagelijkse arbeid en dus van inkomsten.

Tijdgenoten schilderden een beeld van stagnatie in de pamfletliteratuur van de tweede helft van de achttiende eeuw. Er was aandacht voor de leegloop van de steden, de dalende bedrijvigheid in traditionele nijverheid, het groeiend aantal renteniers en bedeeden. Niet alle renteniers behoorden overigens tot de maatschappelijke bovenlaag. In de tweede helft van de achttiende eeuw groeide de **verpaupering**. Toch bleef ook in de achttiende eeuw stedelijke zorg voor de 'eigen' armen bestaan. In

de door leden van de elite geleide stedelijke en kerkelijke liefdadigheidsinstellingen werden behoeftige weduwen, wezen, ouderen en gebrekkigen opgevangen. Patriotten wezen erop dat armen door deze liefdadigheid niet meer zouden willen werken. Zij wilden door middel van onderwijs en werkinstellingen het armoedeprobleem oplossen.

De alfabetiseringsgraad van mannen en vrouwen veranderde in de achttiende eeuw te nadele van de vrouwen. Ook op het vlak van de lonen schijnt de positie van vrouwen in de achttiende eeuw verslechterd te zijn. De positie van vrouwen veranderde ook doordat andere opvattingen over huwelijk en gezin in de loop van de achttiende eeuw aan kracht wonnen. In de burgerij werd meer nadruk gelegd op hun rol als moeder. Vrouwen konden nog steeds een publieke functie vervullen als regentes voor armen- of weeshuizen, maar traden verder minder op de voorgrond in het economisch leven. Vrouwen uit de midden- en volksklassen bleven betrokken bij het verwerven van het gezinsloon. Alleenstaande vrouwen en meisjes konden soms een inkomen verwerven in werkinrichtingen, vaak met het produceren van textiel.

In de stad Amsterdam was in de achttiende eeuw sprake van een vrouwenoverschot. Een deel van deze vrouwen bleef hun hele leven ongehuwd. Sommigen konden over een bescheiden renteniersinkomen beschikken. Degenen die huwden, deden dat op steeds hogere leeftijd. In de eeuw na 1675 steeg de huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen met ruim vier jaar tot bijna dertig jaar bij het eerste huwelijk. Het gemiddeld kindertal per huishouden daalde.

3.5.2 Verhoudingen binnen het bedrijf

In de moeilijker economische omstandigheden probeerden alle sociale groepen de gevolgen voor zichzelf te beperken. De tendens tot zelfbescherming zorgde er ook voor dat voor de kleine burger een en ander veranderde. De Doelistenbeweging die in het midden van de eeuw korte tijd een rol speelde, wilde ondermeer bereiken dat door stedelijke regelgeving de positie van de kleine burger beschermd werd. In allerlei gilden werden maatregelen genomen waardoor werknemers langer leerling of gezel moesten blijven. Het verwerven van meesterschap voor een gezel werd steeds moeilijker, ook de gezellen sloten de rijen.

Door de verplaatsing van nijverheidsbedrijven uit de dure (Hollandse) steden naar het omringende of verder weg gelegen platteland toonden ondernemers zich moderne kapitalisten. In de nieuwe bedrijfstakken kwamen ondernemers of fabrikanten tot welstand.

3.5.3 Immigratie en demografie

De laatste immigratiestroom die een economische stimulans bracht, de komst van Franse Hugenoten na 1685, betekende een impuls voor de lakenindustrie in Holland. De immigratie van buiten de Republiek naar de zeegewesten nam in de achttiende eeuw af. Binnen de Republiek was er wel sprake van migratie.

Het verlies van de economische voorsprong in Europa tijdens de achttiende eeuw ging gepaard met een stijging van de huwelijksleeftijd en het vrijwel tot stilstand komen van de bevolkingsgroei. In de loop van de eeuw daalde het inwonertal in de Hollandse steden en nam de verstedelijking van het gewest af. Er was wel sprake van (seizoens)migratie uit de oostelijke gewesten en uit gebieden in Duitsland naar Amsterdam. Vanuit die stad trokken mannen door naar de nieuwe wereld of gingen in dienst van de immer personeel vragende VOC. Vrouwen bleven in Holland, velen van hen zullen werk gevonden hebben in de huishoudens van de beter bemiddelden. In het oosten groeide in de tweede helft van de achttiende eeuw de bevolking licht.

Hoofdstuk 4 Afsluiting: periode 1780-1806

4.1. Van relatieve achteruitgang naar absolute stagnatie

De periode na 1780 legde de zwakten van de Republiek duidelijk bloot. Al vanaf het begin van de achttiende eeuw ontbrak het de Republiek aan financiële middelen om haar positie als grote mogendheid te behouden. De Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), de Pruisische inval in 1787 en de Franse inval in 1794-1795 die de ondergang van de Republiek inluidde, spraken boekdelen. De oorlog tegen Engeland maakte pijnlijk duidelijk hoe afhankelijk de Republiek in achttiende eeuw geworden was van de grootmachten. De Patriottenbeweging wilde een halt toeroepen aan de politieke en economische impasse waarin de Republiek terechtgekomen was. Stadhouder Willem V en een deel van de regenten wilden echter geen politieke of economische hervormingen.

De achttiende-eeuwse Republiek was verhoudingsgewijs buitengewoon rijk. In absolute zin bleef de omvang van de internationale dienstensector zoals scheepvaart en internationale handel gelijk aan de Gouden Eeuw. In de achttiende-eeuwse economie waren nieuwe wegen ingeslagen en

in sommige sectoren was er bescheiden groei. De groei van het Duitse achterland en de Europese bevolkingsgroei na 1750 werkten in het voordeel van de Republiek. Het aandeel van de landbouw in de economie van de Republiek steeg en de productiviteit in deze sector bleef onverminderd hoog.

Niettemin bracht de enorme rijkdom van de Republiek geen uitweg uit de achttiende-eeuwse stagnatie. De hele achttiende eeuw verloor de Republiek aan internationale concurrentiekracht en marktaandeel. De achteruitgang was relatief en kan voor een deel maar zeker niet alleen verklaard worden door te verwijzen naar de groei van de concurrenten. Wat ook een rol speelt is dat, geconfronteerd met economische teruggang de achttiende-eeuwse regenten ervoor kozen hun geld te beleggen in leningen van binnen- en buitenlandse overheden. Kapitaal werd niet meer geïnvesteerd in actieve economische sectoren. De beleggingen leverden de regenten wel heel veel geld op. Volgens de patriotten waren de regenten in vergelijking met hun zeventiende-eeuwse voorgangers lethargisch, weinig innovatief en decadent. Binnen de nieuwe economische verhoudingen handelden zij echter zeer rationeel. Tijdgenoten typeerden de gehele achttiende eeuw als een periode van verval en achteruitgang, van crisis en malaise. Pas na 1780 was er inderdaad sprake van absolute achteruitgang van handel en nijverheid.

Wat in de Gouden Eeuw dynamiek en groei tot stand bracht, bleek een eeuw later meer dan remmend te werken. In het zeventiende-eeuwse staatsbestel voerden het particularisme van steden en gewesten de boventoon, maar dit stond economische groei niet in de weg. In de achttiende eeuw was het politieke- en economische bestel van de Republiek eerder een handicap om tegenwicht te bieden aan de problemen. De verregaande belangenverstrengeling van gevestigde instituties als stedelijke vroedschappen, waterschappen, schutterijen, gilden en zelfstandige handelsmaatschappijen was verworden tot een sterk corporatief systeem dat leidde tot verstarring. Landen als Engeland en Frankrijk maakten een ontwikkeling door naar een sterke centraal geleide staat. De dynamiek van de Hollandse handel in de Gouden Eeuw werd aangetast door het achttiende-eeuwse mercantilisme. Het belastingstelsel bleek de gevangene van de enorme overheidsschuld die deels gefinancierd werd door de regenten. De winstgevendheid van de handel en de nijverheid nam sterk af. De nijverheidsteden werden in de achttiende eeuw zwaar getroffen, terwijl ze in de zeventiende eeuw kernen van economische bloei vormden. De steden in Holland en Zeeland liepen leeg, soms liep hun inwonertal met meer dan een derde terug. De vaste lasten van de verstedelijking en de landbouw waren Holland en Zeeland teveel geworden. De bevolking nam af en er was sprake van de-urbanisatie. Amsterdam verloor de stapelmarkt voor koloniale waren en de kapitaalhandel.

Hoofdstuk 5 Het historisch debat over de dynamiek van de economie in de 17^e en 18^e eeuw.

Dit hoofdstuk vormt geen onderdeel van de te toetsen stof. Het is bedoeld als handreiking aan docenten (vooral op het vwo) om het in hun lessen te bespreken.

De analyse van het verleden wordt altijd gekleurd door de standplaats van degene die analyseert. Het beeld van economische dynamiek in de zeventiende en stagnatie in de achttiende eeuw is al ontstaan in de achttiende eeuw. Patriotten zagen toen in retrospectief dat de Republiek niet meer de toon aangaf in Europa. Zij constateerden dat de elite in de Republiek niet meer zelf bij de handel betrokken was en beschouwden het regentenpatriciaat als verslapt. Dit beeld kreeg navolging in de negentiende eeuw.

Een deel van de historici verklaarde toen de bloei van de Republiek vooral door te wijzen op de gunstige ligging in Europa en de gevolgen van de scheiding van de Nederlanden en de val van Antwerpen. Volgens hen was de strijd tegen Spanje een strijd om de godsdienst. De geuzen waren helden die onder leiding van Willem van Oranje de Republiek vestigden. In deze wat protestants-nationalistische geschiedschrijving was het tevens verklaarbaar dat degenen die deze strijd voerden ook de wereldzeeën bevoeren en welvaart in de Republiek brachten.

Andere historici wezen erop dat de strijd tegen Spanje niet alleen om de godsdienst, maar ook om behoud van de vrijheden van steden en gewesten werd gevoerd. De discussies over de verklaringen voor het succes van de Republiek in de Gouden Eeuw strekten zich nu ook uit tot de rol van de regenten en de stadhouders.

De negentiende-eeuwse historici gaven minder aandacht aan de achttiende eeuw. Zij sloten zich veelal aan bij de patriotse visie op de achteruitgang van de Republiek en benadrukten dat de kooplieden zich minder inspanden voor fysieke handel en nijverheid. Beschreven werd al dat de rijke bovenlaag aristocratiseerde en zich meer richtte op bankzaken en aldus het voortouw door Engeland lieten overnemen.

In de 20^e eeuw werd het perspectief nog meer verbreed. Al voor de Tweede Wereldoorlog werd meer empirisch kwantitatief onderzoek gedaan om een duidelijker beeld van de ontwikkelingen in de Republiek te krijgen. Een marxistisch getinte visie legde de nadruk op de politieke en

economische macht die de sociale klasse van de stedelijke burgerij dankzij de Opstand tegen Spanje naar zich toe kon trekken. In de tweede helft van de twintigste eeuw werd het onderzoek van kwantitatieve gegevens over sociaal economische ontwikkelingen in de Republiek voortgezet. Er kon langzamerhand een genuanceerd beeld geschetst worden van de positie van Amsterdam, Holland en andere steden en gewesten. Ook ontstaat dan aandacht voor de opkomst van andere landen als een verklaring voor de verzwakking van de Republiek in de achttiende eeuw. Gesignaleerd werd dat risicomijdend gedrag, dat traditioneel de regenten en kooplieden van de achttiende eeuw werd verweten, ook een belangrijk kenmerk was van het koopliedengedrag in de zeventiende eeuw. Het vermeende zedenbederf van de achttiende eeuw werd genuanceerd en er werd opgemerkt dat niet alle takken van economie in gelijke mate achteruitgingen.

Men kreeg oog voor de interne dynamiek in Holland die zich over een lange periode had ontwikkeld en schonk aandacht aan de betekenis van de massificatie van het goederenvervoer. Vanuit de Annales School keek men naar de seculaire toename van de Europese bevolking in de lange zestiende eeuw en de daaruit voortvloeiende vraag naar voedsel en grondstoffen voor de nijverheid. De Hollandse kooplieden konden hierop beter dan wie inspelen door de ligging van Holland en hun ervaring met het vervoer van bulkgoederen.

In recent onderzoek werd steeds meer aandacht geschonken aan structurele oorzaken die bijdroegen aan de interne groeikracht van de Hollandse economie. Factoren die verschillende historici van belang achtten, waren de ontwikkelde klassensamenleving; de gespecialiseerde agrarische marktsector; de technologisch geavanceerde en energie-intensieve nijverheid; de hoge urbanisatiegraad. In de wat marxistische visie wordt benadrukt dat de Hollandse koopman-ondernemer kon profiteren van de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen, de verborgen werkloosheid op het platteland en (later) van het permanent aantrekken van immigranten. Ook werd gewezen op de betekenis van de financiële dienstverlening en informatievoorziening in Holland en vooral Amsterdam. Naast het belang van de handel in bulkgoederen, kwam er aandacht voor de opkomst van de zogeheten rich trades: de handel in hoogwaardige handelsgoederen.

Relevant is ook dat na de Tweede Wereldoorlog het negatieve beeld van de achttiende eeuw werd genuanceerd. Cijfermatig onderzoek maakte duidelijk dat niet alle sectoren van de economie achteruit gingen en dat er naast de opkomende geldhandel ook koopvaardij en nijverheid bijdroegen aan de economie. Eveneens werd toen beargumenteerd dat de beleggingen buiten de Republiek een rationeel antwoord waren op het kapitaaloverschot dat in de Republiek die onmachtig was haar staatsbestel en financiën te herordenen, bestond.

De Wageningse School maakte gebruik van kwantitatief onderzoek om dynamiek en stagnatie in de Republiek te verklaren. Mede onder invloed van die school gingen historici demografische ontwikkelingen onderzoeken en de nadruk leggen op factoren als de moderniteit van de Hollandse samenleving, de hoge agrarische productiviteit, de efficiënt werkende markt, de ondernemingslust en de rol van de overheid.

De aandacht richtte zich niet meer alleen op structuren in de economische geschiedenis, maar ook op de veranderingen in de ontwikkelingen. De invloed van de politieke situatie op de economische realiteit werd meer in de studie betrokken.

Ten slotte was de rol van de staat een belangrijk thema in het historische debat. Was de staat zwak, versnipperd, 'middeleeuws' en niet-mercantilistisch of was er sprake van een sterke overheid, die waar nodig wel degelijk aanwezig was en intervenieerde? Werd de staat gedragen door veel burgers of stonden de burgers tegenover de overheid zoals in veel absolutistische landen het geval was?

Bijlage A. Raster relevante gebeurtenissen en ontwikkelingen in de periode 1500-1795

Jaar / periode	Gebeurtenis / ontwikkeling
13 ^e eeuw	Ontstaan van waterschappen in het noordwesten van de Nederlanden
14 ^e eeuw	Hanze is een belangrijk handelsverbond, bloeiperiode voor de IJsselsteden
14 ^e eeuw	Bloeiperiode van Brugge als handelscentrum in de Nederlanden
15 ^e eeuw	Overgang naar een marktgerichte economie in Holland Nederlanden komen geleidelijk in handen van het Bourgondisch / Habsburgse huis
16 ^e eeuw	Begin van de Europese expansie door Portugezen en Spanjaarden Handelscentrum in de Nederlanden verschuift naar Antwerpen
1555	Filips II wordt Heer der Nederlanden. Hij voert een politiek van centralisatie, uniformering van de belastingen en godsdiensteenheid .
1568-1648	Tachtigjarige Oorlog; de Nederlanden verzetten zich tegen de koers van Filips II
1579	Unie van Utrecht wordt <i>de facto</i> het begin van de zelfstandigheid van de Noordelijke Nederlanden
1585	Na de Spaanse herovering van Antwerpen wordt de havenstad afgesloten van de zee. De stapelmarkt verplaatst zich naar Amsterdam.
1588	Na het vertrek van landvoogd Leicester neemt de Staten-Generaal de leiding in De Republiek der Zeven verenigde Nederlanden
1595	Noordelijke Nederlanders bereiken zelfstandig de kust van Indië
1595	In Holland wordt het fluitschip ontworpen en ingezet als handelsvaartuig.
1602	De Hollandse en Zeeuwse Compagnieën van Verre worden samengevoegd tot de Verenigde Oost-Indische Compagnie
17 ^e eeuw (1 ^e helft)	Urbanisatiegraad in Holland stijgt tot boven de 50% Particuliere droogleggingen in Holland en Zeeland zorgen voor landaanwinning
1609	Hugo de Groot publiceert de theorie van de 'Vrije Zee'
1621	Oprichting van de West-Indische Compagnie, die zich o.a. met slavenhandel bezighoudt
1648	Vrede van Münster. De Republiek der Verenigde Nederlanden wordt formeel erkend
1650-1672	Eerste Stadhouderloos Tijdperk
1651	Engeland vaardigt de eerste Acts of Navigation uit
1652-1654	Eerste Engelse Oorlog
1655-1660	Noordse Oorlog om de zeggenschap in de Sont
1664-1667	Tweede Engelse Oorlog, eindigend met de tocht naar Chatham
1672	Rampjaar, de Republiek in oorlog met Frankrijk, Engeland en het bisdom Münster
1685	Intrekking van het Edict van Nantes leidt tot een toestroom van Franse Hugenoten die o.a. een impuls geven aan de Hollandse textielindustrie
1688-1697	Stadhouder Willem III wordt koning van Engeland en trekt de Republiek mee in de Negenjarige Oorlog
1691	De Staten-Generaal verlengen het octrooi van de WIC niet
1702-1747	Tweede Stadhouderloos tijdperk
1703-1713	Republiek is betrokken in de Spaanse Successie Oorlog
1714-1720	Eerste grote uitbraak van de veepest in Holland
1730-1750	De paalworm maakt in de gehele Republiek vervanging van de houten waterkeringen noodzakelijk

1744-1758	Tweede uitbraak van de veepest
1747-1748	In steden van de Republiek breekt het pachtersoproer uit
1756-1763	De Republiek is als geldschieter betrokken in de Zevenjarige Oorlog
1763	Beurscrisis in Amsterdam
1769-1784	Derde uitbraak van de veepest
1780-1798	Patriottentijd
1780-1784	Vierde Engelse Oorlog, waardoor handel stil komt te liggen
1792	Naasting van de WIC
1795	Inval van de Franse revolutionaire legers, uitroeping van de Bataafse Republiek

Bijlage B. Vetgedrukte begrippen op een rij

Begrip	Paragraaf
Europese expansie Habsburgse Rijk Hanze Reformatie Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden Staten-Generaal Tachtigjarige oorlog	1.1
Accijnzen Gecommercialiseerde landbouw Gilden Handelsgewassen Handelskapitalisme Kooplieden-regenten Malthus Moedernegotie Stapelmarkt Textielnijverheid Trafieken Urbanisatie Waterschappen	1.2
Generaliteitslanden Raadpensionaris Stadhouder Statenbond	2.1
Bestand Beurs Driehoekshandel Gouden Eeuw Kaapvaart Sonttol VOC WIC Wisselbank	2.2
Engelse Oorlogen Mercantilisme Vrede van Münster	2.4
Gegoede burgerij Kleine burgerij Manufacturen Regenten Volksklasse	2.5

Patriotten Verlichting	3.1
Commissiehandel Voorbijlandvaart Kapitaalmarkt Slavenhandel	3.2
Doelisten Pachtersoproer	3.3
Contracten van Correspondentie Oligarchie Verpaupering	3.5
De-urbanisatie	4.1

Bijlage C. Literatuur

- Cloet, M e.a. red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dln 6-9. Uitgeverij Fibula-van Dishoeck, Haarlem 1979-1980
- Davids, K. en Lucassen, J (eds), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* Amsterdam, 2005
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein Vermogen, het kopergeld in de gouden eeuw.* Uitgeverij Ooievaar, Amsterdam 2002
- Gelderblom, O. en Zanden, J.L. van der, *Vroegmodern ondernemerschap' in: Neha-bulletin voor de economische geschiedenis 11 (1997) no 2, 3-15.*
- Hoven, Roozenbeek en Vries, *Het Hollandse Wonder, Handel en politiek in de zeventiende eeuw, in: Leidschrift jaargang 9 , nr 1 , Leiden 1992*
- Israel, J.I., *De Republiek 1477-1806, Uitgeverij Van Wijnen, Franeker 1991*
- Klein, P.W., *Nederland als centrum van de wereldhandel 1585-1740, Uitgeverij Van Wijnen, Franeker 1991*
- Lesger, C., *De Nederlandse handelspolitiek in de tijd van het mercantilisme: een nieuwe kijk op een oude kwestie? In: Tijdschrift voor Geschiedenis 102 (1989) 189-212.*
- Moer, T de en Zanden, J.L. van, *Handel in Amsterdam ten tijde van de opstand, kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1530- ca.1630. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001*
- Prak, M., *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa. Uitgeverij boom, Amsterdam 2006*
- Schama, S., *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek. Uitgeverij Sun, Nijmegen, Amsterdam 2002*
- Vries, B.M.A (red), *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw. Uitgeverij Contact, Amsterdam 1988*
- Vries, P ., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. Demografie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000* ³ Uitgeverij Martinus Nijhoff, Groningen 2000
- Woude, A.M. van der en Vries, J. de, *Hoe Malthus, uiteindelijk, ongelijk kreeg. De Industriële Revolutie in Engeland als het doorbreken van het Malthusiaans plafond in: Leidschrift jaargang 18, nr 2 Leiden 2003*
- Woude, A.M. van der en Vries, J. de, *Nederland 1500-1815 De eerste ronde van moderne economische groei. Uitgeverij Balans, Amsterdam 2005*

- Zanden, J.L. van en Riel, A. van, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economisch ontwikkeling.* Uitgeverij Balans, z.p. 2000
- Zanden, J.L. van Economische groei in Holland tussen 1500 en 1800 in *Neha-bulletin 15 (2001) Nr. 2 65-76*
- Zanden, J.L. van Werd de Gouden Eeuw uit turf geboren? In: *Tijdschrift voor geschiedenis, jaargang 110-4, 1997*
- Zanden, J.L. van *Arbeid tijdens het handelkapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850.* Uitgeverij Octavo, Bergen (NH) 1991